

4.

Αναστάσιος Κούκης

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΚΛΕΚΤΙΚΟ ΚΑΝΤΙΑΝΙΣΜΟ ΣΤΟΝ
ΕΓΕΛΙΑΝΙΣΜΟ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ Κ. ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ
ΚΑΙ Π. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος τής έργασίας είναι ή ένδελεχής άναλυση και συγχριτική άντιπαράθεση του νοήματος που έχει ή έλευθερία σε όλο της τὸ φάσμα (γενική, φυχολογική, ήθική, μεταφυσική, θρησκευτική, χοινωνική, πολιτική)¹ στὸ ἔργο δύο ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους Νεοέλληνες φιλοσόφους τοῦ 19ου αἰῶνα, τοῦ Κωνσταντίνου Στρατούλη (1824-1892) και τοῦ Παύλου Γρατσιάτου (1843-1892)². Ο στόχος φαίνε-

1. Γιὰ τὶς πολλαπλὲς πτυχὲς τῆς ἔννοιας τῆς ἔλευθερίας, πβ. ὀναλ. A. LALANDE, «Liberté», στὸ: A. LALANDE, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, Presses Universitaires de France 1972, σσ. 558 x.ἔ. Ἐπίσης, R. SPAEMANN, «Freiheit», στὸ: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hersg. von J. Ritter, Bd. 2., Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972, σσ. 1063 x.ἔ.

2. Ο Κωνσταντίνος Στρατούλης γεννήθηκε τὸ 1824 στὴν Λευκάδα, ὅπου και μαθήτευσε χοντὰ στὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα. Κατόπιν, φοίτησε στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας στὴν Κέρκυρα, ἐνῷ, ἀργότερα, σπούδασε φιλοσοφία στὸ Παρίσιο ἔχοντας ὡς καθηγητές του τὸν Victor Cousin και τὸν Théodore Jouffroy. Ἐπιστρέφοντας, ἀκολούθως, στὴν Ἑλλάδα, ἀνέπτυξε εύρεια διδακτικὴ δράση ἀπὸ τὴν θέση τοῦ διευθυντοῦ τῶν Λυκείων Λευκάδος και Ζακύνθου. Τὸ 1882 χειροτονήθηκε, ἐπιπλέον, μητροπολίτης Κυθήρων (ὅπου και ἀπεβίωσε τὸ 1892) και, ταυτόχρονα, ιεράτευσε ὡς ἀρχιμανδρίτης στὴν ἑλληνικὴ χοινότητα τοῦ Δίβερπουλ. Συνέγραψε, τέλος, πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο, φιλολογικό, θεολογικό και φιλοσοφικό (Λόγος περὶ Ὁμήρου, Ὁ "Άγιος Δαμασκηνός ὡς φιλόσοφος και θεολόγος, Διατριβὴ περὶ τοῦ ιεροῦ Αύγουστίνου,

ται νὰ νομιμοποιεῖται καταρχὴν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας κατέχει ἔξεχουσα θέση στὸ ἔργο δύο φιλοσόφων τῶν ὅποιων ὁ στοχασμὸς σφραγίζει τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰῶνα στὸν ἐπτανησιακὸ καί, εὐρύτερα, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Αὐτό, ὅχι τόσο ἔξαιτίας ἐνὸς καθαροῦ θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, προσήλχε πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλοσόφων ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐποχὴ, ὅσο ἔξαιτίας τοῦ διακαοῦς πόθου γιὰ μιὰν ἐμπράγματη, μολονότι φιλοσοφικὰ θεμελιωμένη, συμβολὴ στὴν ἐδραίωση ἐλεύθερης ἔθνικῆς συνειδήσεως κι ἀναλόγου ἔθνικοῦ κράτους³ μία ἐδραίωση ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κυρίαρχο αἴτημα στὴν Ἑλλάδα τὴν περίοδο αὐτῆς, —ὅπως καὶ ἡ κατάκτηση τῆς ἔθνικῆς ἐλευθερίας πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα—, καθώς, ἄλλωστε, συνέβαινε τὴν ἴδια ἐποχὴ, μὲ διαφορετικές, βέβαια, ἐν πολλοῖς προϋποθέσεις, καὶ στὴν Εύρωπη³. Ἰδιαίτερα, ὅμως, νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο Νεοέλληνες στοχαστὲς ἐπιχειροῦν νὰ προσεγγίσουν τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔτσι νὰ συμβάλλουν στὴν πραγματοποί-

Πραγματεία περὶ τῆς καὶ Στάελ, Δοκίμιον Καλλιλογίας ἢτοι Στοιχεῖα Αἰσθητικῆς, Πραγματεία φιλοσοφίας κ.ἄ.), τὸ δποῖο, παρὰ τὸν γενικὰ διδακτικὸ καὶ ἐκλεκτικιστικὸ χαρακτήρα του, διαπνέεται συχνὰ ἀπὸ ἰσχυρὸ τόνο πρωτοτυπίας.

‘Ο Παῦλος Γρατσιάτος γεννήθηκε στὸ Ἀργοστόλι τὸ 1843. Υπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἱωάννη Μενάγια, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους εἰσηγητὲς τοῦ ἐγελιανισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὸν δποῖον καὶ μυήθηκε στὴν φιλοσοφία τοῦ Hegel. Στὴν συνέχεια καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια, δίδαξε ὡς καθηγητὴς σὲ διάφορα ἴδιωτικὰ σχολεῖα τῆς Κέρκυρας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ —ἐγκατεστημένος πλέον στὴν Ἀθήνα (ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1892)— διετέλεσε Διευθυντὴς τῶν γραφείων τῆς Ἀρχιεπισκοπικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν. Στηριζόμενος σὲ προσωπικὸ μόχθο περισσότερο παρὰ σὲ ἀνάλογες συστηματικὲς σπουδές, ἐντρύφησε μὲ πραγματικὴ ἐμβρίθεια στὴν Λογική, στὴν Αἰσθητικὴ καὶ στὴν Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Hegel. Ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ κατανόηση τῆς τελευταίας παρορμήθηκε μάλιστα στὴν συγγραφὴ τῆς πραγματείας του *Σχῆμα Ἐκκλησίας πρὸς τὸν Χριστιανισμόν* (1894), μέσω τῆς διακήρυξης τὴν ἀνάγκη τῆς σταδιακῆς ἀποσυναρτήσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν τυπολατρεία (κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Γερμανικῆς Μεταρρυθμίσεως), τῆς ἐπανασυνδέσεώς της μὲ τὸ γνήσιο χριστιανικό (ἐγελιανῆς ἀφετηρίας) πνεῦμα καὶ τῆς —μέσω αὐτῆς— σχετικῆς ἀναμορφώσεως τοῦ ἔθνους.

Γιὰ μιὰ σύντομη, πλὴν ὅμως περιεκτικὴ, ἀναφορὰ στὸ ἔργο τῶν δύο φιλοσόφων, π.β. ἀναλ. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας*, Δευκαλίων 21 (1978), 32-33.

3. Π.β. καὶ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1983³ (1977), *passim*. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἐλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1982, σσ. 331 κ.τ.- Π.β. ἀναλ. καὶ πιὸ κάτω, σσ. 78 κ.τ.

ηση τοῦ ἀναλόγου ἔθνικοῦ αἰτήματος μὲ ἀφετηρίᾳ δύο διαφορετικά, καίτοι συχνὰ ἀλληλοσυγχρουόμενα, ρεύματα ποὺ χυριαρχοῦν τὴν περίοδο αὐτὴ στὸν εὔρωπαικὸ χῶρο καὶ εἰσάγονται στὸν Ἑλλαδικό: ὁ Στρατούλης μὲ ἀφετηρίᾳ χυρίως τὸν γαλλικὸ ἐχλεκτισμό, περισσότερο ὡς πρὸς τὰ καντιανὰ παρὰ πρὸς τὰ ἑγελιανὰ στοιχεῖα ποὺ αὐτὸς ἐμπεριέχει, καὶ ὁ Γρατσιάτος μὲ ἀφετηρίᾳ τὸν ἑγελιανισμό, καὶ μάλιστα σὲ μία ὅσσο τὸ δυνατὸν πιὸ καθαρὴ μορφὴ του⁴. Μὲ ἄλλα λόγια, μὲ ἀφετηρίᾳ δύο φιλοσοφίες στὶς δποίες ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας κατέχει περίοπτη θέση, στὴν μία κατὰ τρόπον ὑπερβατικὸ καὶ στὴν ἄλλη κατὰ τρόπον ἴστορικιστικὸ καὶ πλέον ριζοσπαστικό, καὶ οἱ δποίες, ἐντούτοις, συντείνουν ἀπὸ κοινοῦ, ἀκριβῶς μέσω τοῦ καταλυτικοῦ ρόλου τῆς ἔννοίας τῆς ἐλευθερίας καὶ παρὰ τὶς διαφορετικὲς προϋποθέσεις τῆς, στὴ θεμελίωση ἐνὸς ἀστικοῦ κράτους δικαίου ἵκανοῦ νὰ ἐνσωματώσει καὶ νὰ ἀναδιαρθρώσει τὶς παραδοσιακὲς φεουδαρχικὲς κοινωνικοπολιτικὲς δομὲς καὶ ἀξίες⁵. Τοῦτο σὲ καμμία περίπτωση δὲν ὑποδηλώνει ὅτι οἱ δύο Νεοέλληνες φιλόσοφοι ἀναπαράγουν ἀπλῶς, κατὰ μέρος ἢ καθ' ὅλοκληρίαν, θεμελιώδεις ἀρχές, —καὶ μαζὶ μ' αὐτές, ἀσφαλῶς, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας—, τῶν δύο προηγουμένων φιλοσοφικῶν ρευμάτων καὶ —πολὺ περισσότερο— ὅτι ἐπιδιώκουν μία (ἄκαμπτη τουλάχιστον) μεταφύτευσή τους στὰ κοινωνικοπολιτικὰ καί, γενικότερα, ἴστορικὰ δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀντίθετα, φαίνεται νὰ συνηγορεῖ ὑπέρ του ὅτι οἱ ἀρχές αὐτές, —καὶ μάλιστα πάντοτε μὲ ἀκριβὴ ἐπαναδιατύπωση καὶ σαφὴ δήλωση τῆς προέλευσεώς τους—, εἰσέρχονται στὸ ἔργο τους ὡς ὑποστηρικτικὰ τμῆματα μᾶς προσωπικῆς (καὶ συχνὰ πρωτότυπης) φιλοσοφικῆς συνθέσεως προσαρμοσμένης κατὰ τὸν μᾶλλον ἢ ἡττον στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς καὶ στὰ αἰτήματα ποὺ αὐτή, ἀμεσαὶ ἢ ἔμμεσα, ἔθετε.

Κύριο καὶ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν φιλοσοφικῶν συνθέσεων τοῦ Στρατούλη καὶ τοῦ Γρατσιάτου εἶναι ἡ σύνδεση κάθε σχετικῆς θεματικῆς, καὶ χυρίως τῆς ἐλευθερίας, μὲ τὶς ἰδέες τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὡς ἐκ τούτου, μὲ βάση τὸ κοινὸ πεδίο τὸ ὅποιο παράγουν οἱ δύο αὐτὲς ἰδέες, οἱ ἀπόφεις τῶν δύο Ἐλλήνων

4. Πβ. καὶ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, ἐνθ' ἀν.; σσ. 32-33.

5. Πβ. ἀναλ. πιὸ κάτω, σσ. 82 κ.έ.

στοχαστῶν γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ οἱ ἀνάλογες πηγὲς ἐμπνεύσεώς τους διαφοροποιοῦνται, χωρὶς, ἐντούτοις, καὶ νὰ συγχρούονται ὀπαραιτήτως· ἀπεναντίας, θὰ μποροῦσε νὰ ἴσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι, ὑπὸ τὸ πρῆσμα τῆς παροχῆς βοήθειας αὐτὸν ἔθνος καὶ στὴν Ὁρθοδοξία, ἀλληλοσυμπληρώνονται. Συγχεκριμένα, ὁ Στρατούλης, πιστὸς στὴν ὄρθοδοξὴ παράδοση, —καθὼς ἡταν Ἱερομόναχος—, ἀντλεῖ, κατὰ κύριο λόγο στὸ ἔργο του *Πραγματεία φιλοσοφίας* (1864), τὶς ἀπόφεις του ἀπὸ τὴν καντιανίζουσα πνευματοχρατικὴ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ ἐκλεκτισμοῦ καὶ ἴδιαίτερα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Jouffroy, τὴν ὃποια εἶχε εἰσαγάγει ἥδη στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴν Ἑλλάδα ὁ φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς Πέτρος Βραΐλας-Ἀρμένης στὸ πλαίσιο τῆς πνευματικῆς ὑποστηρίξεως καὶ θεμελιώσεως μιᾶς φιλελεύθερης συνταγματικῆς μοναρχίας⁶, καθὼς καὶ —μὲ διαφορετικές, βέβαια, προϋποθέσεις— ἀπὸ τὴν ἄκρως συνεπὴ στὸν Καθολικισμὸν ἀλλὰ καὶ —συνάμα— φιλολαϊκὴ ἴδεοχρατία τοῦ Gioberti⁷. τοῦτο, γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ πρωταρχικὴ μορφὴ ἐλευθερίας καὶ πηγὴ τῶν ὑπολοίπων μορφῶν αὐτῆς συνίσταται στὴν αὐτονομίᾳ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν θέληση ὡς κύριο —μαζὶ μὲ τὴν διάνοια καὶ τὴν αἰσθητικότητα— συστατικὸ τῆς φυχῆς, ἡ ὃποια θεωρεῖται ἀπ’ αὐτὸν μεταφυσικὴ ὀντότητα ἀμεσαὶ ἔξαρτωμενη ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ Θεό· μία θέληση ποὺ ὑπερβαίνει τὴν αἰσθητικότητα, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν διάνοια —ὡς ἀπόρροια, ἐπίσης, τῆς διάνοιας τοῦ Θεοῦ— καὶ ἀπολήγει στὸν ἡθικὸ νόμο ὡς ἐλεύθερη ἐπιτέλεση τοῦ «τέλους» ποὺ αὐτὸς ἐπιβάλλει. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδεα τῆς ἐλευθερίας ὡς αὐτεξουσίου, τὴν ὃποια εἶχαν ἥδη υἱοθετήσει καὶ προβάλλει λίγοπολύ, —ὅμως μὲ πιὸ ριζοσπαστικὸ τρόπο, δηλαδή, χωρὶς νὰ τὴν ἀνάγουν μὲ τόση ἀμεσότητα στὸ Θεό καὶ μὲ τὸ νὰ ἔχμεταλλεύονται καὶ ἀναδεικνύουν αὐθεντικότερα τὶς εὐρωπαϊκὲς σχετικὰ ἐπιδράσεις της, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας τὶς καντιανές—, οἱ περισσότεροι Νεοέλληνες φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καθὼς αὐτὴ φαίνεται ὅτι συντελοῦσε στὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση καὶ ἡθικὴ θωράκιση τοῦ Γένους πρὶν καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση⁸. Ἀντίθετα, στὴν μετεπαναστατικὴ ἐποχὴ καὶ μέχρι τὰ τέλη περίπου τοῦ 19ου αἰώνα, —κατὰ τὴν

6. Πρ. Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία τῆς ιστορίας του Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη* (διδ. διατρ. πολυγρ.) Γιάννινα 1988, σσ. 390 κ.ε. Πρ. ἀναλ. καὶ πιὸ κάτω, σσ. 92-94.

7. Πρ. ἀναλ. πιὸ κάτω σσ. 83-84.

8. Πρ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοέλληνικὸς Διαφωτισμός*, ἔνθ' ἀν., σσ. 11, 281-282, 311-313.

διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ διαρκῶς ἐπιδιωκόμενη ἔδραιώση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνικοῦ κράτους ἐπέβαλλε μία ὅσσο τὸ δυνατὸν πιὸ δμαλὴ σχέση μὲ τὴν Ὀρθοδοξία—, οἱ Νεοέλληνες φιλόσσοφοι τείνουν πρὸς μία πολὺ πιὸ πνευματοχρατικὴ καὶ θρησκευτικὴ θεμελίωση τοῦ αὐτεξουσίου στὴν ὁποίᾳ ὑποτάσσονται οἱ περισσότερο χριτικὲς ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συναφεῖς ἀπόφεις τους, εἴτε αὐτὲς εἶναι προσωπικὲς εἴτε προέρχονται ἀπὸ ἀνάλογες ἐπιδράσεις. 'Ὕπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὅπως θὰ διαφανεῖ καὶ στὴ συνέχεια, δὲ Στρατούλης, μὲ ἀφετηρία τὴν προσέγγιση τῆς ἐλευθερίας, ὑποτάσσει τὴν περισσότερο χριτικὴ ἴδεολογικὴ θεώρηση στὴν ἀντίστοιχη λιγότερο χριτική: τὸν χαντιανισμὸν στὸν ἐχλεκτισμὸν καὶ αὐτὸν στὴν ὁρθόδοξη θεολογία. Τὴν τάση αὐτὴν διασπᾶ, ἐντούτοις, ὡς ἔνα μεγάλο βαθμό πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἰδίου αἰῶνα ὁ Γρατσιάτος. Τὸ γεγονός δὲν φαίνεται νὰ εἶναι καθόλου ἀσχέτο μὲ τὸ ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ νεοελληνικὸν ἔθνος, μολονότι ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο σταθεροποιηθεῖ, δὲν παύει νὰ εἶναι ἀπογοητευμένο ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀποτυχίες πραγματώσεως τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τὴ σχετικὴ συρρίκνωση τῶν γεωγραφικῶν ὀρίων του, τὴν ἐπιβολὴ δυτικῶν μοναρχῶν καὶ χρατικῶν θεσμῶν καθὼς καὶ τὸν τυπολατρικὸν ἐκπεσμὸ τῆς θρησκείας του καὶ τὴ ροπὴ αὐτῆς πρὸς τὴ νομὴ τῆς χρατικῆς ἔξουσίας⁹, γιὰ τὴ βελτίωση ἢ καὶ ἀνατροπὴ τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖται, ἔτσι, ριζοσπαστικοποίηση ἰδιαίτερα τῆς Ὀρθοδοξίας νοούμενης ὡς λυδίας λίθου τῆς ἔθνικῆς ὑπάρξεως. Μυημένος στὸν ἐγελιανισμό, μαζὶ μὲ τὸν Θεόδωρο Καροῦσο, ἀπὸ τὸν κοινὸ δάσκαλό τους Ἰωάννη Μενάγια, ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ μεγάλη δμάδα 'Ἐπτανησίων φιλοσόφων ποὺ ἦσαν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ ἵταλικὸ κίνημα τῶν «begriffi», εἶχε εἰσαγάγει καὶ ὡς ἔνα βαθμὸ διαδώσει τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel στὰ 'Ἐπτάνησα μὲ πιστότητα καὶ ζῆλο'¹⁰, ὁ Γρατσιάτος θὰ στηριχθεῖ κυρίως σὲ μία γόνιμη ἀφομοίωση τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τοῦ Hegel· τοῦτο, γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴν ἀποφη, —στὴν μοναδικὴ σχετικὴ πραγματεία του μὲ τίτλο *Σχῆμα Ἐκκλησίας πρὸς τὸν Χριστιανισμόν* (1894)—, ὅτι ἡ ὁρθόδοξία

9. ΠΒ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, 'Ἐλληνικὸς Ρωμαντισμός, ἔνθ' ἀν., σσ. 405 x.ξ.

10. ΠΒ. ἀναλ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο ἐγελιανὸς φιλόσσοφος Ἰωάννης Μενάγιας. Εἰσαγωγή-Κείμενα-Μαρτυρίες, 'Ιωάννινα 1988, σσ. 28 x.ξ. Α. ΚΟΥΚΗ, «Οἱ ἀπαρχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐγελιανισμοῦ» (βιβλιοχρισία τοῦ προηγουμένου ἔργου), 'Ἐλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση, 6 (1989), σσ. 322 x.ξ. Γ. Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ, «Ἐγελιανοὶ ἐν 'Ελλάδι», 'Αρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν 'Ἐπιστημῶν 3 (1931-1932), 225 x.ξ.

θὰ διαπλάσει τὴν ἔθνικὴ συνείδηση μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ θὰ ὑπερβεῖ τὴν τυπολατρεία στὴν ὅποια ἔχει περιπέσει ἡ χριστιανικὴ 'Ιδέα καί, συνεπῶς, ὡς ἔξωτερίκευση αὐτῆς, ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς στὴν Εὐρώπη' μία 'Ιδέα ποὺ δὲν εἶναι μόνον ἔκεινη ἐνὸς Δημιουργοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ ἐνὸς Θεοῦ ποὺ συλλαμβάνεται ὡς Νόηση ἢ ὑψίστη αὐτοσυνείδηση (συναισθηματικὰ βιωμένη καὶ ὅχι, βέβαια, λογικὰ θεμελιωμένη ὅπως προβάλλεται ἀπὸ τὴν φιλοσοφία) στὴν ὅποια ἀπολήγει τὸ πνεῦμα ἐνὸς λαοῦ καί, μέσω αὐτοῦ, τὸ παγκόσμιο Πνεῦμα.

Κατόπιν τούτου, καθίσταται φανερὸ δτὶ ἡ ἀνάλυση καὶ συγχριτικὴ ἀντιπαράθεση τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας στὸ ἔργο τῶν δύο φιλοσόφων ἐνέχει ἀποφασιστικὴ σημασία ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ/ἔθνικὴ ἀπόφη, γεγονός ποὺ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ δείξω ἀναλυτικὰ στὴ συνέχεια. Πρὸς τοῦτο, ἐπιβάλλεται νὰ διαλευχανθεῖ προηγουμένως ὁ τρόπος μὲ τὸν δποτὸν ἐτίθετο τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο τῆς ἐποχῆς.

1. Ἡ εὐρωπαϊκὴ θέση τοῦ προβλήματος

"Οπως ὑποδηλώθηκε ὡς ἔναν βαθμό, στὶς ἀρχὲς —κυρίως— τοῦ 19ου αἰῶνα καί, ὅστερα, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια αὐτοῦ, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας συναρτήθηκε ἀμεσα καὶ ἀποφασιστικὰ μὲ τὴν ἀντιφατικότητα καὶ τὴν πολυπλοκότητα τῶν σχετικῶν ἴστορικῶν —καὶ μάλιστα πολιτικῶν— ἔξελίξεων στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, κατὰ πρῶτο λόγο στὴν Γαλλία καὶ κατὰ δεύτερο στὴ Γερμανία καὶ στὴν 'Ιταλία' κατὰ τέτοιον ίδιαίτερο τρόπο, ὡστε ἡ φιλοσοφικὴ καὶ γενικότερα, θεωρητικὴ διασάφησή της ἥρθε στὸ προσκήνιο ὡς ἔνα ἀπὸ τὰ λίγα ἀποτελεσματικὰ μέσα ἀπεμπλοκῆς τοῦ ἴστορικοῦ γίγνεσθαι ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καὶ μεταστροφῆς αὐτοῦ πρὸς μιὰ σαφὴ καὶ ἐλπιδοφόρα κατεύθυνση. Τοῦτο παύει νὰ εἶναι παράδοξο, ἐὰν ἀναλογισθεῖ κανεὶς δτὶ ἡ ἐλευθερία, μαζὶ μὲ τὴν ἴσοτητα καὶ τὴν ἀδελφότητα, εἶχαν ἀποτελέσει τὸ τρίπτυχο τῶν ἰδανικῶν τῆς Γαλλικῆς 'Ἐπαναστάσεως, ὡς πρὸς τὴν ἀπόλυτη ἐπίτευξη τῶν δποίων, ἐντούτοις, ἡ τελευταία, ὅπως εἶχε πλέον διαφανεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶχε ἀποτύχει. 'Ἐκεῖνο ποὺ ἀπλῶς εἶχε ἐπιτύχει, τουλάχιστον στὴ Γαλλία, —καὶ μάλιστα μὲ τὸ τίμημα δύο «Τρομοκρατιῶν», γεγονός ποὺ καταστρατηγοῦσε ἐντελῶς τὴν ἔννοια τῆς ἀδελφότητος—, ἥταν μόνο ἔνα εἶδος περιορισμένης νομικῆς ἴσοτητος καὶ ἐλευθερίας μέσα σ' ἔνα κράτος στὸ δποτὸ οἱ φεουδαρχικὲς δομὲς

διατηροῦνταν σχεδὸν στὸ ἀκέραιο¹¹. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, δὲν εἶναι παράδοξο πού, ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα καὶ τὴν ἐπάνοδο τῶν Βουρβώνων (1815) καὶ γιὰ μία μεγάλη περίοδο πολιτικῆς ἀστάθειας (μέχρι τὸ 1870) ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν διαμάχη βασιλικῶν καὶ δημοκρατικῶν καὶ τὶς συνεχεῖς ἀνάλογες ἐπαναστάσεις καὶ παλινορθώσεις, οἵ ὅπαδοὶ ὅλων τῶν ἴδεολογικῶν παρατάξεων ποὺ ἀνεφάνησαν ἡσαν δυσαρεστημένοι γιὰ διαφορετικοὺς λόγους — ὅσο καὶ δυσδιάκριτοι συχνὰ στὶς συγγένειες καὶ στὶς διαφορές τους: ἀκραῖοι καθολικοί (Les ultramontains), ὅπαδοὶ τῆς μοναρχίας, ὅπως ὁ de Maistre καὶ ὁ de Bonald, οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές (Saint-Simon, Fourier) καὶ οἱ θετικιστές (Comte), οἵ ὅποίοι, συνεχίζοντας τὴν δημοκρατικὴν παράδοσην ἐμφανίζονταν ὡς ὑπέρμαχοι τῆς νέας κοινωνικῆς τάξεως (τοῦ λαοῦ) ποὺ ἐπέφερε ἐντῷμεταξὺ τὴν σχετικὴν ἀνάπτυξην τῆς βιομηχανίας καὶ εὐαγγελίζονταν ἔνα εἶδος κοινωνικῆς ἰσότητος χριστιανικῶν προϋποθέσεων, λαϊκοὶ οὐμανιστές, ὅπως ὁ Leroux, ὁ ὄστερος Lamennais καὶ ὁ Ballance, πού, μὲ δρισμένες διαφοροποιήσεις, συνέχιναν μὲ τοὺς ἀμέσως προηγουμένους, φιλελεύθεροι, ποὺ ἐπεδίωκαν ἔναν συμβιβασμὸ μὲ τὴν μοναρχίαν ὁ ὅποῖος σταθερὰ θὰ εύνοοῦσε τὴν ἀστικοποίησην (Constant, Guizot κ.ἄ.), οἵ Ἱδεολόγοι (Thurot, de Tracy) ποὺ ἐνέμεναν στὰ ἴδαινα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 καὶ οἱ ἐχλεκτικοί (Laromiguière, Cousin, Jouffroy), ποὺ ἀπέβλεπαν στὸν ἥπιο συνδυασμὸ ὅλων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων καὶ διαφοροποιήσεων ὑπὸ τὸ γενικὸ πρῆσμα μιᾶς πνευματικῆς φιλοσοφίας ποὺ θὰ εἶναι σὲ ἀρμονία μὲ τὴν συνταγματικὴν μοναρχία, χυρίως ὅπως τὴν εἶχε σταθεροποιήσει ὁ Λουδοβίκος ΙΗ¹². Δὲν εἶναι, ἐπίσης, παράδοξο ποὺ τὰ ἔσχατα αἴτια τῆς δυσαρέσκειας ὅλων ἀνάγονταν ἀπὸ κοινοῦ, μὲ διαφορετικὴν προπτικὴν, στὴν ἐλευθερία, καθόσον αὐτὴ ἀποτελεῖ θεμελιωδέστερο σὲ σχέση μὲ τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀδελφότητα συστατικὸ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ συγκεκριμένα, — γεγονὸς ποὺ συνάπτονταν μὲ τὴν στάση τους πρὸς τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάσταση, ἰδιαίτερα ἐκείνη τοῦ 1793 —, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποῖο τὴν τελευταία συναρτήθηκε μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία

11. Πβ. ἀναλ. M. LEROY, *Histoire des idées sociales en France: de Babeuf à Tocqueville*, Paris, Gallimard 1950, passim. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Histoire des idées sociales en France: d'Auguste Comte à P. J. Proudhon*, Paris, Gallimard 1954, passim.

12. Πβ. M. LEROY, ἐνθ' ἀν., passim, P. BENICHOU; ἐνθ' ἀν., passim.

καί, κατ' ἐπέχταση, μὲ τὴν ἴσοτητα καὶ τὴν ἀδελφότητα ὁδηγώντας ἔτσι στὴν σύγχρονή τους πολιτική ἀσάφεια. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ λανθασμένος τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας ἐκ μέρους τῶν πρωτεργατῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ὁδήγησε σὲ μία ἀστοχη κοινωνικὴ θεώρηση τῆς ἴσοτητος καθὼς καὶ στὴν ἀφηρημένη ἐννοία τῆς ἀδελφότητος χι ἔτσι ἐπέφερε τὴν «Τρομοκρατία»· μία ἐννοία ἀπὸ τὴν ὀνασκευὴ τῆς δποίας ὅφειλε τώρα νὰ ξεχινήσει κάθε ἰδεολογικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποκατάσταση¹³.

Ἀναλυτικότερα, γιὰ τοὺς φιλελεύθερους καὶ τοὺς Ἰδεολόγους ἡ Γαλλικὴ Ἐπανασταση τοῦ 1879 ἀπέτυχε μετὰ τὸ 1792-93, διότι ἡ ἐλευθερία, —μὲ τὴν ἐννοία τῆς ἀπουσίας ἔξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ ἐμποδίου ποὺ εἶχε καθιερώσει δ ἐμπειρισμὸς καὶ δ Διαφωτισμὸς ὡς σύμφυτο φυσικὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου—, ἀπὸ τὴν δποία ὅρθᾳ ἀφορμήθηκε, ὑπερχεράσθηκε καὶ καταστρατηγήθηκε ἀπὸ τὴν συλλογικὴ δύναμη τῶν ἴδιων τῶν γεγονότων καὶ ἀπὸ συνεπόμενες «κοινωνιστικές» ἀπόφεις ποὺ δδήγησαν ὀναπόφευκτα σὲ ἀποτρόπαιες πράξεις· οἱ τελευταῖες, ἐντούτοις, δὲν ὀναιροῦσαν τὴν ἐννοία καὶ τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἔπρεπε, στὴν συνέχεια, νὰ ἐφαρμοσθεῖ στὸ πλαίσιο μιᾶς συνταγματικῆς καί, —ὅσο εἶναι ἀπαραίτητο—, μοναρχικῆς νομιμότητος¹⁴. Γιὰ τοὺς ἀκραίους καθολικούς, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανασταση ἀποτελοῦσε τυπικὸ παράδειγμα πιστοποιήσεως τῆς ἀπόφεως ὅτι, ἐνῷ τὰ ἄτομα φαίνεται νὰ ἐνεργοῦν μὲ βάση τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως (τὴν δποία κατέχουν ἐκ Θεοῦ), ἐντούτοις, στὴν πραγματικότητα, οἱ πράξεις τους ἐντάσσονται κάθε φορὰ σ' ἕνα ἀδήριτα ὀναγκαιοκρατικὸ καὶ νομοτελει-

13. Χαρακτηριστικὴ πρὸς τοῦτο εἶναι λ.χ. ἡ ἀποφη ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πλέον ἀντιπροσωπευτικοὺς ὀπαδοὺς τῆς πνευματοκρατίας τῆς ἐποχῆς, τοῦ J. Simon, δτι τὸ ἄμεσο καθῆκον τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους συνίσταται στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας (μὲ τὴν ἐννοία τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως) ὡς θεμελίου τῆς ἀστικῆς ἴδιοκτησίας καὶ στὴν ἀποκήρυξη τῶν κοινωνικῶν οὐτοπιῶν. Πβ. J. SIMON, *La liberté politique*, 3. éd., Paris, Hachette 1867, σ. 8: «La première demande que nous adressons ... c'est de s'expliquer sur la question philosophique du «libre arbitre»», σ. 16: «La propriété même ... est - elle autre chose qu'une forme abstraite de la liberté?», σ. 19: «Revendiquons, contre ces tristes utopies, en même temps que les droits de la liberté, ceux du bon sens et de la logique».

14. Πβ. A.L.C. D. DE TRACY, *Éléments d'idéologie*, Paris, Courcier, vol. I, 1817, σσ. 24 x.é., vol. IV, 1818, σσ. 262 x.é. J.-F. THUROT, *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, Paris, Aimé André MDCCCXXXIII, σσ. XL x.é. Πβ., ἐπίσης, P. PICAVET, *Les Idéologues*, Paris, Alcan 1891, σσ. 20 x.é., 101 x.é.

ακό σχέδιο ποὺ ἔξυφαίνει ἡ Πρόνοια καὶ ποὺ ὑπερβαίνει τὶς προσωπικὲς ἀντιλήψεις¹⁵.

Τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἄποφη ὑποστήριζαν, ώστόσο, τὴν ἴδια ἐποχὴν οἱ ὅπαδοὶ τοῦ λαϊκοῦ οὐμανισμοῦ. Κατὰ τὸν ὄστερο Lamennais λ.χ. ὁ ἀνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος μόνο στὸ βαθμὸν ἀποτελεῖ ὄργανικὸν καὶ ἐνσυνείδητο τμῆμα τοῦ λαοῦ καί, κατ' ἐπέκτασην, τῆς Ἀνθρωπότητος (*humanité*), ἡ ὅποια ἀντικαθιστᾶ τώρα τὴν ἀδελφότητα: 'Ο λαὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπακούει σὲ κανέναν ἄλλον παρὰ μόνον στὸν Θεό' συνειδητοποιώντας, ἔτοι, σταδιακὰ τὴν ἐλευθερία του μπορεῖ νὰ ἀνατρέψῃ τὶς Μοναρχίες σὲ ὅλον τὸν κόσμο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἔνα παγκόσμιο χράτος (*famille universelle*), τὸ ὅποιο, δίκην πολιτείας τοῦ Θεοῦ (*cité de Dieu*), θὰ στηρίζεται στὴν ἀγαθοεργίᾳ (*charité*) καί, μὲ τὴν διαμεσολάβηση αὐτῆς, στὴ δίκαιη ἀναδιανομὴ τοῦ πλούτου καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς¹⁶.

Σὲ μία σχετική, μολονότι ἡπιότερη, ἀντίληψη, κατέληγουν τὴν ἴδια

15. Γιὰ τὸν de Maistre λ.χ. τὸ σχέδιο αὐτὸν ἔγκειτο ἀπλῶς στὴν τιμωρία ποὺ ἐπέβαλλε ἔκαστοτε ὁ Θεὸς στὸν ἀνθρώπο ἔξαιτίας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος. Πβ. J. DE MAISTRE, *Les soirées de Saint - Pétersbourg ou entretiens sur le gouvernement temporel de la Providence suivis d'un traité sur les sacrifices*, Paris, Grenier 1821, τ. 1, σσ. 252 κ.ἐ. Γιὰ τὸν de Bonald, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ συνίστατο —καὶ σὲ τοῦτο εἶχε συμβάλλει ὡς ἔναν βαθμὸν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση— στὴν σταδιακὴ ἐπιβολὴ ἐνὸς ἀναπότερητου (καὶ ὅμοιου μὲ τὸν φυσικὸ) κοινωνικοῦ νόμου σὲ δλες τῆς κοινωνίες· ἐνὸς νόμου ποὺ θὰ ὑποκαθιστοῦσε τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ ποὺ θὰ στηρίζοταν στὴν διαλεκτικὴ Δυνάμεως (*Pouvoir*).- Ὑπουργοῦ (*Ministre*).- Ὑποχειμένου (*Sujet*) ἢ, ἀντίστοιχα, Μονάρχου-Ἀριστοκρατίας-Λαοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ἡ Δύναμη, —ποὺ εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς κάτοχος τῆς ἐλευθερίας—, διατάζει, ὁ Ὑπουργὸς ἔκτελεῖ (ἔφαρμόζει τὴ θέληση τῆς Δυνάμεως) καὶ τὸ Ὑποχειμένο ὑπακούει. Πβ. L. G. A. DE BONALD, *Essai analytique sur les lois naturelles de l'ordre social ou du pouvoir, du ministre et du sujet dans la société*, *Oeuvres de M. de Bonald*, 2. éd, Paris, Adrien le Clère 1817, Préf., σσ. 6 κ.ἐ.

16. Πβ. F. DE LAMENNAIS, *Paroles d'un croyant* (1833), *Oeuvres complètes de F. de Lamennais: revues et mises en ordre par l'auteur*, Bruxelles, Librairie Haumann 1839, τ. 2, σσ. 488 κ.ἐ. ἔλλ. μ.φ., Λόγοι ἐνὸς πιστοῦ, Γ. A. MANTZOYNH, Ἐν Ἀθήναις, τύποις τοῦ Μέλλοντος 1860, σσ. 19 κ.ἐ. Κατὰ τὸν Ballance, ἔξαλλου, τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως (*libre arbitre*) —καὶ συνάμα τὴν πρόοδο— διαθέτει κάθε φορὰ μονάχα ὁ λαὸς ἢ, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, οἱ πληβεῖοι· μέσω τῆς ἐλευθερίας, ὁ λαὸς μπορεῖ προοδευτικὰ νὰ συντρίψει τοὺς ἀριστοκράτες-ἄστοὺς ἢ πατρικίους καί, ἔτοι, νὰ καταργεῖ μία ταξικὴ σύγκρουση αἰώνων καί, γενικά, νὰ ἔξαλείφει τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, θεωρεῖ ὁ Ballance, θὰ ἐπέλθει ἡ παλιγγενεσία ἐνὸς ἀρχέγονου καθεστῶτος, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὅποιου ὑποδηλώνεται ἦδη στὸν μῦθο τοῦ Ὁρφέα. Πβ. M. BALLANCE, *Essai de paligénésie sociale*, *Oeuvres de M. Ballance*, Paris/Genève, Librairie de J. Barbezat 1830, τ. IV, σσ. 12 κ.ἐ.

περίοδο οἱ θετικιστὲς καὶ οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστὲς συνδυάζονταις τὶς ἀ-
ποφεις τῶν λαϊκῶν ούμανιστῶν καὶ τῶν καθολικῶν. Γι' αὐτούς, ἡ ἐλευ-
θερία συνίστατο στὴν σταδιακὴ ἀπεμπλοκὴ τῆς ἴστορίας ἀπὸ τὸ θεολογι-
κό (μεσαιωνικό, θεοκρατικό) καὶ τὸ μεταφυσικό (φιλοσοφικό, ἐπανα-
στατικό) στάδιο, καθόσον τὸ πρῶτο ἐπέβαλλε ἀνοιχτὰ τὴν ἀνισότητα
(μέσω τῆς θεολογίας) καὶ τὸ δεύτερο τὴν συγκάλυπτε μέσω τῆς φυσικῆς
θεολογίας ἢ φιλοσοφίας, δηλαδή, τῆς ἀπεριόριστης προόδου (perfectibili-
lité), καὶ στὴ μετάβαση στὸ θετικὸ ἴστορικὸ στάδιο, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁ-
ποίου ὅλα τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ἀναπτύσσονται καὶ συνδυάζονται μετα-
ξύ τους μὲ τὴν μορφὴν ἑνὸς φυσικοῦ νόμου («*Physique sociale*»). κατὰ
τρόπον, ὡστε, ἀφενός, νὰ διατηροῦνται οἱ ἀμετάβλητες ἀρχὲς τῆς
ἀνθρωπίνης φύσεως (φυσικὴ ἀνισότητα κλπ) καί, ἀφετέρου, νὰ διευρύ-
νεται ἡ ἀστικὴ δημοκρατία μὲ τὴν οἰκονομικὴν καὶ πνευματικὴν ἐνίσχυση
τῶν κατωτέρων τάξεων· μία ἐνίσχυση τὴν ὅποια θὰ ἐπέφερε ἡ διαμεσο-
λάβηση μιᾶς «ἡθικῆς αὐθεντίας» (πνεῦμα Χριστιανισμοῦ) μεταξὺ ἐργο-
δοτῶν καὶ ἐργαζομένων· ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς σταθερῶν (τάξεως) καὶ
μεταβλητῶν (προόδου) στοιχείων θὰ σύστηνε καὶ τὴν πραγματικὴν πρό-
οδο: τὴν ἀνάπτυξην (développement)¹⁷.

Δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν τροπὴν ποὺ ἔλαβαν οἱ Ἰδέες τῆς
Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ Ἰδιαίτερα ἡ Ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἥσαν τὴν
ἐποχὴν αὐτὴν στὴν Γαλλία καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐκλεκτισμοῦ. Αὐτοί, ὡστό-
σο, καθὼς θεωροῦσαν, τελικά, ὡς Ἰδεῶδες πολιτικὸ καθεστώς τὴν
συνταγματικὴν μοναρχία τοῦ Λουδοβίκου ΙΙΙ' καὶ ὡς ἔναν βαθμὸ τὴν
(χρηματιστικοῦ παρὰ ἀστικοῦ τύπου) μοναρχία τοῦ Louis Philippe¹⁸,
ἐμφανίζονται ἀρχετὰ μετριοπαθεῖς· ταυτόχρονα, καθὼς θὰ διαπιστώ-
σουμε ἀναλυτικότερα στὴν συνέχεια, ἐπιχειροῦσαν μέσω τῶν δύο ἀρχη-
γετῶν τους, τοῦ Cousin καὶ τοῦ Jouffroy, μὲ μεγαλύτερη συστηματικό-
τητα τὴν φιλοσοφικὴν θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας καί, γενικότερα, τῶν
ἀπόφεων τους, στηριζόμενοι, ἀφενός, σὲ παραδοσιακὲς πνευματοκρα-
τικὲς θέσεις καί, ἀφετέρου, σὲ ἀνάλογα δάνεια (ὅχι πάντοτε ὀχριβῆ)
ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Schelling καὶ τοῦ Hegel,— ἡ ὅποια καὶ εἰσάγεται

17. Πβ. A. COMTE, *Cours de philosophie positive* (1839), réimpression anastaltique, Paris, Anthropos 1969, τ. 4, σσ. 2 χ.έ.

18. Πβ. V. COUSIN, *Cours de l'histoire de la philosophie*, Bruxelles, 1840, τ. 1, σ.

36. Πβ., ἐπίσης, B. KNOOP, *Hegel und die Französen*, Stuttgart/Berlin, V. Kohlhammer 1941, σ. 15.

Έτσι τώρα στὸν Γαλλικὸ χῶρο¹⁹— καθὼς καὶ ἀπὸ ἔκείνη τοῦ Kant, κατὰ τέτοιον τρόπο, ώστε νὰ δημιουργεῖται ἔνα εἶδος «νόθου πανθεϊσμοῦ»²⁰.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Γάλλους ἐκλεκτικούς, ὁ Gioberti ἔκτιμοῦσε ὅτι αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει τὸ Ἰταλικὸ ἔθνος περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ποὺ ὁ ἴδιος, τελικά, ἐπεχείρησε ἡταν ἡ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας, ὅπως καὶ ἡ θεμελίωση οἰασδήποτε ἐννοίας, στὶς ἀρχὲς ἐνὸς ἀμιγοῦς καθολικισμοῦ καὶ, συνεπῶς, μιᾶς ὄντολογίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κάθε φυχολογικὸ στοιχεῖο. Δυνάμει αὐτῆς θὰ ὑπερβαίνονται, ἐπιπλέον, οἱ ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἀπὸ τὴ σκοπὶα μιᾶς ἀριστοκρατικῆς (μὲ τὴν ἐννοιὰ τῆς εὐγένειας τοῦ χαρακτῆρος) μοναρχίας, τῆς ὅποιας θὰ ἥγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ πάπας καὶ ἡ ὅποια ὅχι μόνον θὰ προωθοῦσε μία εἰρηνικὴ λύση γιὰ τὸ Ἰταλικὸ *risorgimento* ἀλλά, —σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν ἐκλεκτισμό—, θὰ ὑποστήριξε, ἐπίσης, ὑλικὰ καὶ ἡθικὰ τοὺς πτωχούς. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ὁ Gioberti δημιουργησε ἔνα φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ ὅποιου ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ συνίστατο στὸ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος δὲν εἶναι, ὅπως γιὰ τὸν Rosmini, ἀπλὴ δυνατότητα ἀλλὰ αἰώνια καὶ ἀμετάβλητη πραγματικότητα ποὺ ὑφίσταται μὲ ἀναγκαῖο καὶ ἐλεύθερο συνάμα τρόπο, καθότι ἀναπαριστᾶ τὴν (ἐλεύθερη ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα) δημιουργία τοῦ κόσμου ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ὡς ὑφίστου ὄντος²¹.

19. Πβ. ἀναλ. B. KNOOP, *Ἐνθ' ἀν.*, passim.

20. Αὐτόθι, σ. 72.

21. Πιὸ συγχεκριμένα, κατὰ τὸν Gioberti ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος, στὴν ὄντολογικὴ —καὶ πρωταρχικὴ— διάστασή της, δηλαδὴ, πρὶν αὐτὴ μεταβληθεῖ σὲ φυχολογικὴ σκέψη, ἐμφαίνει χυρίως τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ Εἶναι: Καθὼς συλλαμβάνεται ἀρχικὰ ἀπὸ μία «πρωταρχικὴ ἐνόραση», περιέχει ἡδη (ἀναγκαῖα) τὴν «κρίση» ὅτι «τὸ Εἶναι εἶναι ἀναγκαστικά»· σὲ μία ἀκόλουθη —καὶ δευτερεύουσα μόνον— διάστασή της (γεγονὸς ποὺ συνεπιφέρει τὴν μεταβολὴ τοῦ ὄντολογικοῦ ἐπιπέδου σὲ φυχολογικό), ἡ «πρωταρχικὴ ἐνόραση», μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ θεϊκοῦ λόγου, μεταβάλλεται σὲ «σκέψη», μέσω τῆς ὅποιας πραγματοποιεῖται —ἴσως μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία— ἡ ἀπλὴ ὄντολογικὴ διαπίστωση ὅτι «τὸ "Ον εἶναι"». Ἐντὸς τῆς «πρωταρχικῆς κρίσεως» ἐνυπάρχει ἡδη ὡς «ἰδεῶδες σχῆμα», —οἱ δροὶ τοῦ ὅποιου ἐκφράζουν καὶ τὸ ἀντικειμενικό/ὄντολογικὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικό/φυχολογικὸ ἐπίπεδο—, ἡ κρίση ἔκείνη ποὺ συνιστᾶ τὴν ληξιαρχικὴ πράξη γενέσεως τῆς ἔξωτερηκῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ἀνθρώπου: ὅτι «τὸ Εἶναι δημιουργεῖ τὸ ὑπάρχον» ὡς ἔχωριστη ὑπόσταση, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἀντίστροφο: ὅτι τὸ «ὑπάρχον ἐμπεριέχεται στὸ Εἶναι». Διότι, ὅπως τὸ ὑποκείμενο τοῦ σχῆματος αὐτοῦ (Εἶναι) περιέχει ἔμμεσα τὴν κρίση τὸ «Εἶναι εἶναι», ἔτσι καὶ τὸ κατηγόρημα «δημιουργεῖ τὸ ὑπάρχον» περιέχει τὴν κρίση «οἱ ὑπάρχεις βρίσκονται μέσα στὸ Εἶναι». “Οταν λοιπὸν ισχυριζόμαστε, σὲ φυχολογικὸ ἐπίπεδο, ὅτι ὁ «Θεὸς εἶναι», ὑποδηλώνουμε ὅτι ὁ Θεὸς

Μὲ μία τέτοια δύχραιά ἀντίληψη διαφωνοῦσαν, ὅπως εἶναι φυσικό, τὴν ἴδια ἐποχὴν ὅχι μόνον ὁ Mazzini, ὁ ὄποῖος, ἀκολουθώντας τὰ πολιτικὰ ἴδεωδη ἀφενὸς τῶν δημοκρατικῶν ὀπαδῶν τοῦ *risorgimento* καὶ ἀφετέρου τῶν ὀπαδῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789, θεωροῦσε ὅτι ἡ Ἰταλία μπορεῖ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ νὰ συγχροτηθεῖ ὡς ἀνεξάρτητο ἔθνος μόνο μέσω τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἐγχαθιδρύσεως ἐνὸς ἀβασιλεύτου δημοκρατικοῦ καθιστῶτος, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ πολλοὶ μετριοπαθεῖς φιλόσοφοι καὶ θεωρητικοί, ὅπως λ.χ. ὁ Manzoni καὶ ὁ de Sanctis, οἱ ὄποιοι πίστευαν ὅτι τὸ *risorgimento* μπορεῖ νὰ εὑδωθεῖ μόνο μὲ τὴν ἐπιχράτηση μιᾶς ἥπιας χριστιανικῆς δημοκρατίας: αὐτῆς πού, καθὼς θὰ στηρίζεται στὴν ἴδεα τοῦ Θεοῦ ὅχι ὡς ὄντολογικῆς ἀρχῆς ἀλλὰ ὡς ζωντανοῦ προσωπικοῦ αἰσθήματος, θὰ ἀποβλέπει χυρίως στὴ θεμελίωση τῆς ἀστικῆς ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας²².

εἶναι ἡ ὑφίστη καὶ διαγκαία —μολονότι ἐλεύθερη ἀφ' ἔαυτῆς— πραγματικότητα, καὶ ὅτι, ὡς ἔχ τούτου, συνοφίζει μέσα του τὴν ὕπαρξη δλῶν τῶν πραγμάτων ποὺ αὐτὸς δημιουργεῖ· κι ὅταν ἴσχυριζόμαστε ὅτι «ὁ ἀνθρώπος εἶναι», ὑπονοοῦμε ὅτι τὸ δημιούργημα περιέχεται στὸν δημιουργὸ ἀπὸ τὸν ὄποιον καὶ ἀντεῖ τὴν πεπερασμένη ὕπαρξή του. "Ετσι, δλοκληρώνεται ὁ πρῶτος —ὄντολογικὸς καί, κατ' ἐπέκταση, φυχολογικός— κύκλος καὶ ἀρχίζει, ὡς ἀντίστροφη πλέον ἐκδοχὴ αὐτοῦ, ὁ δεύτερος κύκλος, ὁ ἡθικός, σύμφωνα μὲ τὸν ὄποιον μοναδικὸς στόχος τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ σταδιακὴ ἐπιστροφὴ του στὸν Θεό («τὸ ὑπάρχον ἐπιστρέφει στὸ Εἶναι»). Η ἐπιστροφὴ αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐλεύθερη βούληση (*volonté*) τοῦ Θεοῦ, ἡ ὄποια συμπίπτει μὲ τὴν πράξη δημιουργίας (*acte créateur*) τοῦ κόσμου καί, συνεπῶς, πραγματοποιεῖται σὲ μεγάλο μέρος τῆς ἀπὸ τὴν δημιουργημένη ἐλεύθερη βούληση (*volonté créée*) τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν μορφὴ ἡθικοῦ νόμου (*loi morale*). Ἐνὸς νόμου ποὺ εἶναι ὑποχρεωτικός (*obligatoire*) καὶ προστακτικός (*impérative*) ὅχι μὲ τὴν ὑποχειμενικὴ καὶ φυχολογικὴ ἔννοια, ὅπως στὸν Kant, ἀλλὰ μὲ τὴν διατειμενική-ὄντολογική. Οἱ δύο αὐτοὶ κύκλοι καθορίζουν, ἐν τέλει, δλόκληρη τὴν ἱστορία, ἴδιαίτερα ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ διάστασή της, ἐντὸς τῆς ὄποιας καὶ προσλαμβάνουν τὴν μορφὴ τῶν ἀκολούθων κρίσεων-προσταγμάτων: «ἡ χυριαρχία δημιουργεῖ τὸν λαὸ» καὶ «ὁ λαὸς ἐπιστρέφει στὴν χυριαρχία» - «ἡ Ἰταλία δημιουργεῖ τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη» καὶ «τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη ἐπιστρέφουν στὴν Ἰταλία». Πβ. ἀναλ. V. GIOBERTI, *Introduction à l'étude de la philosophie*, traduite sur la seconde édition italienne par l'Abbé Tourneur et par l'Abbé P. Défourne, Paris, J. Lecoffre 1847, τ. 1, σσ. 139 κ.έ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Del Primato morale e civile degli Italiani*, sopra la seconda edizione corretta e accresciuta dall'autore, Capolago, Tipografia Elvetica 1846, τ. 1, σσ. 263 κ.έ.

22. Πβ. A. MANZONI, Lettre à M(onsieur) C(ousin) sur l'unité de temps et de lieu dans la tragédie, *Tragedie e Poesie di Alessandro Manzoni*, Milano, Sonzogno 1873, σσ. 345 κ.έ. FR. DE SANCTIS, *Storia della letteratura italiana nel secolo XIX*, t. 1: Alessandro Manzoni, Milano, Feltrinelli Editore 1958, σσ. 56 κ.έ., 113 κ.έ. Πβ., ἀκόμη, A. ΛΙΑΚΟΥ, Η Ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα: 1859-1862 (διδ. διατρ.), 'Αθήνα, Θεμέλιο 1985, σσ. 21 κ.έ.